

Sosyalizm Doğu Avrupa'da Neden Çöktü*

Tom Palmer**

Neden şimdi? Doğu Avrupa'nın özgürlüğüne kavuşması neden daha geçen yıl (1989) gerçekleşti? Şayet sosyalizm böyle devâsa bir başarısızlıksa neden 10 ya da 25 yıl önce değil? Birkaç sebep ileri sürmeme izin verin.

Bütün diğer sebeplerin üzerinde bir çeşit meta-sebebe var: Gorbaçov faktörü. Gorbaçov klasik bir liberal değildir. Gerçekte, Perestroika'nın kökenleri büyük ölçüde anti-liberaldir. Perestroika kazanılmamış gelir kanunundan ve votka üretiminin azaltılmasından başlayarak sosyalizmi canlandırma girişimiydi. Kazanılmamış gelir kanunu, Sovyetler Birliği'nde mevcut olan birkaç serbest pazar unsurunu parçalamak çabasıydı. Votka üretiminin kısıtlanması ise Ruslar kaçak içki üretimine başladıklarında büyük oranda şeker eksikliğine yol açıyordu. Fakat sonunda görülüyor ki, Gorbaçov ve danışmanları bir ekonomi çalışması yapmak için pazar güçlerine ihtiyaçları olduklarını anladılar. Şimdi onlar mülkiyet hakları olmadan bir

pazara sahip olunamayacağını öğrenme sürecindedir.

Gorbaçov Doğu Avrupa'yı serbest bırakmaya ve insanlara özgürce konuşma hakkını tanımaya sadece iyi bir adam olmak için karar vermedi. Bunun yerine komünizmde çok derin bir kriz olduğunun anlaşılması söz konusuydu. Orta ve Doğu Avrupa örneğinde, imparatorluğun devam etmesi açıkça çok pahalıydı; ve böylece bir çeşit politik karar alındı: Moskova bu ülkeleri serbest bırakmalıydı; imparatorluğu devam ettirmeye mali gücü yetemezdi. Sonuç olarak kontroller gevşetildi ve Orta Avrupa'daki komünist liderlere bundan böyle artık Sovyet tank ve askerlerinden destek elde edemeyecekleri söylendi. Başkan Bush ve Gorbaçov'un Akdeniz'de buluştuğu sırada cereyan eden Çekoslovakya devriminin önemli olaylarında Çeklerin biraz şansı vardı. Vâka şudur ki, Gorbaçov Bush'la toplantı süresinde kana bulanmış ellere sahip olmayı istemedi. Böylece Prag'a serbest kalması için mesaj gönderildi.

Gorbaçov önderliğini Doğu Avrupa'yı serbest bırakmaya zorlayan birkaç faktör biraraya geldi. İlki sermaye stokunun tükenmesiydi. Yüzyıllar, hatta binyıllar boyunca biriktirilen sermaye kullanılmıştı.

**

Sovyet tarzı ekonomilerdeki büyüme oranının sadece pozitif değil aynı zamanda Batı Avrupa ya da Birleşik Devletlerdekinden daha yüksek olduğu konusunda 1960'lardan 1970'lere değin Batılı ekonomistler arasında bir ittifak vardı. Açıkça, 40 yıllık veya daha uzun bir zaman dilimini kapsayan bir pozitif büyüme oranı, bir servet üretmeliydi. Fakat bu olmadı. G. Warren Nutter gibi birkaç ekonomistin işaret ettiği üzere, yapılan yanlış, yaratılan serveti ölçmek yerine, sermaye yatırımını, girdiler miktarını ölçmekti. Bu büyük bir yanıltı. Bu, Macar filozofu Michael Polanyi'nin, komünizmin büyük bir eleştirisi olan, gösteriş için üretim (conspicuous production) veya üretimin hatırı için üretim dediği şeye yol açtı. Daha fazla fabrika yapmak için çelik, daha fazla çelik üretmek için fabrikalar yapıldı. Fakat bütün bu süreç hiçbir zaman herhangi bir tüketici eşyası üretmedi; hayat standardında bir yükselişe dönüşmedi ve gerçekten çoğu zaman siyaseten motive edildi.

Marksist sisteme göre bütün diğer sınıfları içinde eritecek ve onlar arasındaki bütün ihtilafları çözecek endüstriyel proleterya yeni evrensel sınıf olacaktı. Dolayısıyla, komünistler endüstriyel proleterya yaratmalıydı; hatta hiç olmayan yerde bile. Örneğin Romanya'da II. Dünya Savaşını takip eden zorlama endüstrileşme süresinde, hemen hemen bütün atlar öldürüldü. Çünkü ne de olsa modern bir toplumda hiçkimse onlara daha fazla ihtiyaç duymayacaktı; herkesin bir traktörü olacaktı. Ne var ki, traktörler asla üretilmedi.

Bu yüzden gizlice insanlar at beslemeye başladı. Bugün atlar kırsal kesimde en yaygın şekilde kullanılan taşıma araçlarıdır.

Sosyalist ülkelerin sermaye birikimi artmak yerine azalmaktaydı. Onlar bu birikimi tüketmekteydiler.

Çekoslovakya'daki çoğu tekstil fabrikaları I. Dünya Savaşı'ndan önce inşa edilmişti. Bugün hâlâ ilk makineleriyle çalışmaktalar. Doğu Almanya'daki binaların çoğu 1945'den beri boyanmış görünmüyor. Bazı örneklerde duvarlardaki eski ve solmuş Nazi sloganlarını bile hiçkimse boyamamış. Sovyetler Birliği'nde 110 yıl önce inşa edilmiş ve hâlâ aynı şekilde aynı kimyasalları üreten fabrikalar var. Sosyalizmin genel prensibidir: Hiçbir fabrika hiçbir zaman kapanmaz.

Önceki nesillerden miras kalmış sermaye birikimi büyük ölçüde işe yaramaz hâle geldi ve çoğu Doğu Avrupa ülkesinde hayat standartlarında gerçek bir düşüş vardı. Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası ve tüketim akışını finanse eden diğer uluslararası ödünç verme kurumları tarafından desteklenen devâsa Batı sermayesi olmasaydı bu düşüş daha erken gerçekleşmiş olacaktı.

1989 devrimine yol açan ikinci faktör bilginin kontrolünün güçlüğüydü. Sadece politik haberleri değil, onların yanında, Batı filmlerini izleyerek elde edilen diğer ülkelerdeki insanların nasıl yaşadığına dair bilgiyi de kastediyorum. VCR ve walkmanin sosyalist ülkelerde hayat üzerinde büyük bir etkisi oldu. Radyo Özgür Avrupa çok önemliydi; bilhassa Romanya gibi video imkânı olmayan ülkelerde. Fakat Radyo Özgür Avrupa daima propaganda olarak etiketlenip önemsiz görülebilirdi. Özellikle Polonya ve Macaristan gibi ülkelere ve ayrıca Sovyetler Birliği'ne elektronik araçlar büyük miktarda akmaktaydı. Başlangıçta devlet bu araçları kontrol altına almayı ya da yasaklamayı denedi. Çünkü onların ne yıkıcı olabileceğini biliyordu. Fakat bu araçların engellenmesi açıkça imkansızdı.

Batı filmleri insanlara Batı hayatının çok eğlenceli ve yanıltıcı bir resmini verir. Ama yine de Batı elbiselerinin, evlerinin ve benzeri şeylerin bir görünümüdür. Filmleri izlediğimiz vakit bu çeşit bilgi bizi hemen etkiler, fakat farklı bir toplumdan olan insanlar için bu etki çok daha belirgindir. Örneğin, geçen sonbaharda Moskova'da bir İsveç filmi olan *Fanny and Alexander* gösterimdeydi ve Noel yemeğinin bir sahnesi izleyiciler üzerinde büyük bir etki bırakmıştı. Harika yiyeceklerle bezenmiş uzun bir masa vardır ve kamera bir uçtan başlayarak yavaşça, hoşça, bize hindileri, sosları, sebzeleri ve bütün o çeşit fantastik şeyleri göstererek aşağıya doğru süzülür. Tam o anda Sovyet seyircileri ayağa kalktı ve alkışladı. Belki de 1989 devriminin sessiz kahramanları, Sony, Mitsubishi ve düşük maliyetlerde, küçük boyutlarda, daha fazla bilgi taşıyan o çok güçlü ve fantastik aletleri yapmayı sürdüren diğer şirketlerdi.

Devrimlerin üçüncü sebebi Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin çoğundaki fiilî çevresel çöküntüydü. Çoğu Batılı ekolojistler çevre kirliliğinin sebeplerinin mülkiyet hakkı ve kapitalizm olduğunu yıllarca ileri sürdü. Bu ilginç bir hipotezdir ve deneysel teste tâbidir. Hadi özel mülkiyetin ve kapitalizmin olmadığı bir ekonomi bulalım. Teori, hiç kirlilik olmaması, en azından daha az kirlilik olması gerektiğini söylüyor. Fakat gerçekte özel mülkiyet haklarının ve sermaye piyasalarının olmadığı yerde kirlilik bir kâbustur. Sovyetler Birliği'ndeki bazı bölgeler Afrika'daki en fakir millet olan Burkina Faso'dan daha yüksek çocuk ölüm oranlarına sahiptir. Polonya'daki Silesia, özürlü doğumun dünyadaki en yüksek oranlarından birine sahiptir.

Sosyalist ülkelerde, çevreci hareket, evlerini ve çocuklarını zehirlenmeye karşı korumak isteyen insanlar tarafından yaratıldı

ve desteklendi. Bunun birkaç sonucu oldu. Birincisi, açıkça bazı bakımlardan çok önemli olan politik hareketlerin büyümesiydi. Bulgaristan'da rejime karşı ilk halk gösterisi çağrısı bir çevreci hareket olan Ecoglasnot tarafından yapıldı. Hareketin ilk kavradığı, sadece yönetici sınıfın halkın kalbindeki isteklere sahip olmadığı değildi; fakat merkezî planlamanın bu insanların problemlerinin çoğunun sorumlusu olduğuydu. Merkezî Planlama Bürosundan daha fazla pamuk üretilmesi için emir geldiğinde, ortak çiftliğin lideri bu senenin dikte edilmiş payını toplamak için her şeyi yapacaktır. Bir sonraki yıl kendi başının çaresine bakabilir. Eğer bu yılki payın toplanmasının yolu toprağa yabancı ot öldürücü ilaç dökülmesi veya toprağı tüketmekse, onun yaptığı şey de bu olur. İktisadî bakımdan kaynağın sermaye değeri en üst seviyeye çıkarılırsa bundan fayda elde etmek üzere hak iddia edecek kimse olmaz. Entellektüeller ve akademisyenler arasında çevre problemlerinin çözümünde mülkiyet haklarının değeri konusunda büyüyen bir tartışma var.

Devrimlerin son sebebi ise aslında sosyalist ideolojinin ve yönetici sınıfın meşruluğunun çökmesiydi. Sadece güç, bir tiranlık rejimini ayakta tutmak için yeterli değildir. Ayrıca çoğu zaman, hem yönetilen hem de yöneten kesimlerde, yönetici sınıfın yönetme hakkına sahip olduğu ve bunun ahlakî bakımdan meşru olduğu duygusu var olmalıdır. Sovyetler Birliği'nde yönetici sınıf proleterya adına iş görme hakkını iddia etti. Elbette en önemli güdüler güç ve ayrıcalıktı; fakat önemli bir artı unsur kendi meşruluk duygularıydı. Yöneticiler kendilerinin ahlâken haklı gerekçelere sahip olduklarını düşündüler; çünkü onlar çalışan sınıfın çıkarlarına göre davranıyorlardı. Böylece halktan sadece birkaç kurban daha istemek

makuldu. Herhangi birinin buna artık inandığını sanmıyorum; fakat insanlar bu illüzyonu uzun bir süre kabul ettiler.

İllüzyon iki sebepten kaybolur: Birincisi, İslâm dünyasının tarihçisi İbn-i Haldun'a göre, fanatik düşüncelerin canlılığını kaybetmesi yaklaşık iki nesil sürer. Çoğu Doğu ve Orta Avrupa ülkesine dayatılan komünizmden beri yaklaşık bu kadar zaman oldu; Sovyetler Birliği'nde bu süre daha uzundu. Fakat Sovyet komünizminin faşizme karşı büyük vatan savaşından kazandığı itibarı da hesaba katmak zorundayız. İkincisi, genellikle ülke dışına seyahat eden yönetici sınıftır ve komünist yöneticiler bu tecrübeyle kısmen özgüvenlerini kaybettiler. Zengin ve güçlü insanlar Amerika ya da Almanya'ya seyahat eder ve kendi hayat standartlarının Batı ülkelerindeki ortalama endüstri işçilerinden daha aşağıda olduğunu farkına varırlar. Bir bakıma yönetici sınıf, Batıyı hiç görmemiş sıradan bir insandan daha fazla özgüvenini yitirdi. Yöneticiler hâlâ iktidarı elde tutmak istiyorlar; fakat onlar yönetme hakkı duygusunu kaybettiler.

Sosyalist ideoloji eşitlik, kardeşlik ve servet vaadetti. Peki sözünü tuttu mu? Eşitlik dağıttı mı? Cevap hayır. Batıdaki çoğu insan (şimdi daha az söylemelerine rağmen) şunu söyleyecektir: "Evet, elbette Polonya ya da Sovyetler Birliği'nde insanlar kuyruklarda bekler, fakat onlar dayanışma duygusuna sahiptir; onlar daha fazla eşittir; aralarında gelir eşitsizliği daha azdır." Bu bir saçmalaktır. Sosyalist blokun kardeş uluslarından en zengini olan Doğu Almanya'nın ortalama bir vatandaşının hayat standardını, Wandlitz'de (parti elitinin ikamet ettiği yer) yaşayan parti üyelerinkiyle karşılaştırırsanız inanılmaz gelir eşitsizlikleri bulursunuz. Fakat son zamanlara dek bunlar gizli tutuldu. Benzer

bir şekilde, şayet Romanya'daki Ceaucescu ailesinin 22 sarayına ya da Bulgaristan'daki sadece Zhivkov ailesi üyelerine mahsus spor komplekslerine ya da Sovyet parti elitinin "dasha"larına bakarsanız, Batının pazar toplumlarında olandan daha fazla eşitsizlik bulursunuz.

Sosyalizmin ikinci vaadi kardeşlik: Herkes büyük, mutlu bir aile gibi birlikte yaşayacaktı. Fakat, gerçekte, küçülen ekonomik pasta üzerindeki savaş, mülkiyet hakları ve pazar değiş-tokuşunun olduğu bir sistemden daha fazla düşmanlık yaratır. Tüketiciler, sık sık, sabun, elbise, ayakkabı ve benzeri şeyler için tezgah önünde saatlerce kuyruksa bekledikten sonra, şayet sıra kendilerine gelirse, dükkanların kapılarının kapatıldığı ve kendilerine "Gidin! Daha fazla malımız yok!" dediğini görür. Aralarından birinin arasına işittiği ilk şeyler "lanet Yahudiler" - bütün eşyaları ya onlar alır ya Ermeniler ya Azerbaycanlılar ya da herkimse- şeklinde küfürlerdir. Komünizmin milliyetçiliğin bu formlarını kıracağı düşünülürdü. Fakat, açıkça görülüyor ki, başarısız oldu.

Ve üçüncü vaat, zenginlik? Sosyalizm sadece zenginlik üretmemekle kalmadı, aynı zamanda kitlevî yoksulluk yarattı.

Bu yüzden sosyalizm bir ideoloji olarak neredeyse tamamen ortadan kalkmıştır. İki ideoloji onun yerini almak için açığa çıkıyor. İlki milliyetçiliktir ve bunun çok genel olarak iki biçimi vardır; düşmanlı milliyetçilik ve zararsız milliyetçilik. Düşmanlı milliyetçilik, ya da şovenizm, kendi kültürünü, dinini, dilini başka bir gruba dayatma isteğidir ve ne yazık ki bunu Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde çok görüyoruz. Bununla birlikte çok önemli olan diğer bir çeşit milliyetçilik vardır: Yabancılar tarafından yönetilmeme isteği. Bu tamamen anlaşılabilir bir şeydir ve

liberal ilkelerle uyumludur. Genel olarak Orta Avrupa'da Ruslara yönelik çok az nefret buldum. Orta Avrupalılar sadece Rusların evlerine gitmelerini ve kendilerini yalnız bırakmalarını istiyor.

Çoğu durumda zararsız milliyetçilikle aynı çizgide yer alan diğer ideoloji ise liberalizmdir ve liberalizm, gerçekten, açıkça şovenizmin karşısındadır. Orta ve Doğu Avrupa'da her isimden daha fazla işittiğimiz isim Friedrich Hayek'tir. *Kölelik Yolu*'nun (The Road to Serfdom) gizli veya samizdat basımları ve nadir bulunan İngilizce kopyaları birçok insan tarafından okunmaktadır.

Orta Avrupalıların durumunu çok iyi anlatan bu etkili ve güçlü kitabın bir Orta Avrupalı tarafından yazılmış olması sürpriz olmamalı. Marx başarısızlığa uğradı. Kehaneti gerçekleşmedi. Hayek ise olanı, yani sosyalizmi uygulama çabasının tiranlığa ve köleliğe yol açacağını önceden söyledi ve bir alternatif sundu: Özgürlük, pazar ekonomisi, mülkiyet ve hukukun hâkimiyeti.

Şimdi, bir çeşit politik ekonomi incelemesi yapmış olarak, yakın zamanlardaki çoğu olayları açıklayabilecek bazı tezlerden söz etmeyi çok isterim. Bunu, bir Macar bilgini olan ve Avrupa'nın üç kısmı üzerine bir tez ileri süren Istvan Bibo'dan ödünç alıyorum. Bibo'ya göre, Doğu-Orta Avrupa aşağı yukarı Elbe'nin doğu bölgesidir. Batı Avrupa, Roma hukuku ya da örfi hukuktan (common law) ve küçük özgürlük halkalarından sivil toplumun, topluluklar, gruplar, semtler, klüpler, çiftlikler, pazarlar, şehirler ve benzerlerinin doğuşuyla tanımlanır; bu şekilde politik otorite sınırlı bir şekilde yukarıya doğru çıkar. Doğu Avrupa ise devletin tepede olduğu ve dilediğini aşağıya

-topluma- zorlayan Bizans ve Osmanlı sistemleriyle anılır.

Doğu ve Batı Avrupa arasındaki büyük fark, batıda devlet ve kilisenin göreceli ayrılığıdır. Bu sayede, imparatorluk dünyevî, kilise ise ruhanî otoritenin sahibi olarak tanındı. İkisi de otoritenin ayrı biçimleriydi; hatta mahkeme sistemleri bile ayırdı. Bizans sisteminde imparator kilisenin başı olarak kaldı. Böylece ayrılma hiç gerçekleşmedi. Ayrıca feodal mirası ve Alman halk hukuku (German folk law) nedeniyle Batıda politik otorite doğuda olduğundan daha erken bölündü.

İngiltere, Almanya, İsviçre, Fransa gibi ülkeler açık bir şekilde Batı Avrupa ülkeleridir. Doğu Avrupa büyük oranda Ortodoks kilisesinin etkisinde kalmıştır. Macar siyaset bilimcisi Laszlo Urban, uzun süre, Ortodoks kilisesinin hâkim bulunduğu sahaların dışında, liberal partilerin yakın zamanlarda epey başarılı olduğuna dikkat çekti. Liberal partiler Rusya, Romanya, Bulgaristan ve Sırbistan'da bu kadar başarılı olamadılar. Bu bölünme, Yugoslavya örneğinde görüldüğü gibi, bir ülkeyi de ortadan keser. Katolik Slovenya ve Hırvatistan Batı Roma'ya (Roma Katolik kilisesine ç. n.) kendilerini yakın hissediler. Fakat Sırbistan Ortodoks ve daha az liberaldir. Karışık ülkeler, ya da Orta Avrupa, Polonya, Litvanya, Çekoslovakya'nın bir kısmı, Macaristan ve belki Ukrayna ve Beyaz Rusya'yı içerir. Fırtınalı tarihleri boyunca bu ülkeler hem doğu hem de batı tarafından yönetildi ya da etkilendi. Macaristan oldukça uzun bir zaman Osmanlı yönetimi altındaydı. Polonya'nın büyük bir kısmı bir zamanlar Rusya imparatorluğunun parçasıydı.

Bu nedenle, bu ülkelerin özgürlüğe geçişini Doğu Avrupa ülkelerinkinden

daha kolay yapan kültürel faktörler olabilir. Bibo'nun gösterdiği gibi, Batı Avrupa'da olan, kölelerin özgürleşmesi ve benzeri politik gelişmeler Doğu-Orta Avrupa'yı yaklaşık 200 yıl sonra etkiler ve Doğu Avrupa'ya ulaşması ise daha uzun sürer. Yardımımız ve büyüyen teknolojiyle bu süreci hızlandırabiliriz. Fakat bu ülkelerde liberallerin daha zor bir görevi var.

Orta ve Doğu Avrupa'da olanlardan bu kadar heyecan duymamın nedenlerinden biri önümüzdeki 10-20 yıl içinde entelektüel ve politik kültürün şu anda Batı Avrupa ve Amerika'da olandan daha fazla liberal olacağı ve gelişeceği şansını görmemdir. Mutlaka daha liberal bir sistemi kastetmiyorum; Orta ve Doğu Avrupa'nın farklı bir temelden

başladığını hatırlamalıyız. Oraya ekilen entelektüel ve politik liberalizm tohumları büyüyebilir, güçlü ağaçlar üretebilir ve eğer şanslıysak, tohumlarını geriye düşürerek toplumlarımızı özgürlük ruhuyla doldurabilir.

*"Why Socialism Collapsed in Eastern Europe," *Policy Report*, Cato Institute, September/October, 1990.

Çeviren: Zafer Yılmaz